

تحلیلی کوتاه از واقعه حرّه

علی بیات

قیامها و شورشها فصل مهمی از حیات سیاسی - اجتماعی جوامع بشری را تشکیل می‌دهد و بررسی علمی آنها می‌تواند روشنگر بسیاری از گوشه‌های تاریک و مبهم تاریخ باشد. در تاریخ سیاسی اسلام نیز قیامها و جنبشهای بسیاری وجود دارد که هنوز مورد بررسی و تحلیل جامع قرار نگرفته‌اند. بنابراین ضروری است تا محققان و پژوهشگران تاریخ اسلام پیش از پیش با مطالعات و تحقیقات دقیق و علمی خود غنای لازم را به این فصل از تاریخ ببخشند. گرچه مشکلات و موانع موجود در نیل به هدف فوق بر پژوهشگران تاریخ پوشیده نیست که از آن جمله می‌توان به فقدان اسناد و مدارک معتبر و موثق، انبوه گزارشها و روایات متناقض و غیرمنصفانه مورخان وابسته به قدرتهای حاکم و... اشاره کرد. با این همه با بررسی و تحلیل و تطبیق همان گزارشها و روایات برجای مانده می‌توان غبار تردید و تحریف را از چهره حقایق تاریخی زدود و وقایع گذشته را به رغم گذشت سده‌های متوالی بازسازی کرد.

واقعه حرّه از جمله حوادث تاریخ صدر اسلام است که در همان عصر عواطف و احساسات و وجدان جامعه را به سختی آشفته ساخت و در دوره‌های بعد نیز سؤالهای بسیاری را در اذهان برانگیخت که چه بسا تا کنون بی‌پاسخ مانده است.

انگیزه حقیقی مردم مدینه، ماهیت فکری - سیاسی رهبران و هواداران، میزان تأثیرپذیری آنان از قیام امام حسین (ع)، ارتباط و وابستگی شان به قیام عبدا... بن‌زبیر

در مکه و موضع امام سجاد(ع) به عنوان یکی از پیشوایان معصوم شیعی از جمله پرسشهایی است که پاسخی مستدل و مستند را می‌طلبد و در این مختصر سعی بر آن است تا پاسخی گرچه نه قاطع اما دست کم قانع‌کننده به پرسشهای فوق داده شود.

واقعه حرّه پیکاری بود که سه روز مانده از ذی‌حجه سال ۶۳ هـ^(۱) میان سپاه شام و مردم مدینه در منطقه‌ای سنگلاخی به نام حرّه واقم^(۲) در شرق مدینه رخ داد و منجر به شکست مردم مدینه شد^(۳) و سپاه شام^(۴) به فرماندهی مسلم بن عقبه^(۵) شهر را به تصرف درآورد و تا سه روز به کشتار مردم و غارت اموال آنان پرداختند و نوامیس آنان را مورد تجاوز قرار دادند. روز چهارم مسلم به قصر بنی عامر در رومه^(۶) رفت و مردم را برای بیعت بندگی با یزید فراخواند و هر کس که از بیعت خودداری می‌کرد فرمان می‌داد گردنش زده شود. و بدین ترتیب شهری که صدها یاد و خاطره را از رسول خدا(ص) در خود داشت چنین مورد بی‌حرمتی قرار گرفت و جمع بسیاری از بازماندگان صحابی پیامبر(ص) و تابعین و قاریان قرآن کشته شدند. چون خبر این واقعه و تباه‌کاریهای مسلم به یزید رسید خوی و اخلاق جاهلی خود را با تمثل به این ابیات نشان داد: ای کاش نیاکان من در بدر بی‌تابی خزرگی‌ها را از ضربه نیزه‌ها می‌دیدند، هنگامی که در قبا ضربه‌ها به بر و پهلوی آنان می‌خورد و کشتار در قبیله عبدالاشهل ادامه داشت^(۷)

آنچه گذشت خلاصه‌ای از واقعه حرّه بود که به رغم سنگینی فاجعه، در منابع قدیم

- ۱- یعقوبی (تاریخ، ۲۵۱) تاریخ واقعه را به اشتباه سال ۶۲ هـ آورده است.
- ۲- واقم نام مردی از عمالیک یا نام قلعه‌ای از قلعه‌های مدینه بوده است و حرّه منسوب بدان است. رک یاقوت حموی، معجم البلدان ذیل حرّه واقم.
- ۳- علت شکست مردم مدینه خیانت طایفه بنی حارثه بود که مروان بن حکم آنان را فریب داد و با سواران خود از موضع نگهبانی آنان در کنار خندق وارد شهر شد و از پشت سپاه مدینه را مورد حمله قرار داد. رک یعقوبی، تاریخ ۲/۲۵۰؛ دینوری، اخبار الطوال، ۲۶۵؛ طبری، تاریخ ۳/۳۵۹.
- ۴- سپاه شام را پنج هزار مرد شامی (یعقوبی، ۲/۲۵۱) و دوازده هزار تن (طبری ۳/۳۵۳) ذکر کرده‌اند.
- ۵- او مسلم بن عقبه بن رباح بن اسعد بن ربیع از نو مرّه بن عوف و از سرسپردگان امویان بود. عصر پیامبر(ص) را درک کرد. در صفین همراه معاویه با علی(ع) جنگید و در سال ۶۳ هجری یزید او را در حالی که نود و چند سال از عمرش می‌گذشت به فرماندهی سپاه شام گماشت تا قیام مردم مدینه و ابن زبیر را سرکوب کند. مردم مدینه او را به سبب اسراف در قتل و کشتار و فسادانگیزی مسرف خواندند. زمانی که از مدینه به قصد مکه خارج شد در راه جان داد. رک، عسقلانی، الاصابه ۳(۶)/۱۷۳-۱۷۴.
- ۶- رومه، منطقه‌ای میان جُرف و زغابه که مشرکان در جنگ خندق آنجا فرود آمدند. قصر عبدا... بن عامر هم در آنجا بنا شده بود. رک یاقوت حموی، معجم البلدان ذیل رومه؛ سمهودی، وفاء الوفاء ۳/۱۰۵۴.
- ۷- دینوری، اخبار الطوال، ۲۶۷، ترجمه اشعار از دکتر محمود مهدوی دامغانی است.

تاریخ اسلام به تفصیل ذکری از آن نرفته و در تحقیقات جدید هم مورد بررسی و تحقیق دقیق و مستقل قرار نگرفته است.

مطلب را با طرح این سؤال پی می‌گیریم که انگیزه اصلی مردم مدینه در این واقعه چه بود؟ و کدام اهداف و مقاصد را دنبال می‌کردند؟ یافتن پاسخ این سؤال می‌تواند روشنگر سؤالهای دیگر نیز باشد.

رفتن گروهی از اشراف و برگزیدگان مدینه به دمشق نزد یزید بن معاویه به سال شصت و سوم^(۱) و به نوشته نویری^(۲) شصت و دوم هجری نخستین گزارشی است که شروع شکل‌گیری واقعه را نشان می‌دهد. براساس این گزارش می‌توان دریافت که زمره‌هایی آشکار میان مردم مدینه بر ضد حکومت اموی و شخص یزید و کارهای ناشایست وی پس از شهادت امام حسین(ع) وجود داشته است. این اقدام نه تنها بی‌اساس بودن اخبار و شایعات مربوط به یزید را ثابت نکرد که نمایندگان مدینه یعنی عبدا... بن حنظله^(۳)، عبدالله بن ابی عمرو بن حفص بن مغیره مخزومی^(۴) و منذر بن زبیر^(۵) و دیگران، از نزدیک و به چشم خود اعمال و اخلاق ناپسند یزید را دیدند و در بازگشت به مدینه، به رغم هدایای ارزشمندی که از یزید دریافت کرده بودند به بیان مشاهدات خود پرداختند، یزید را دشنام دادند و معایب وی را بازگو کردند و گفتند: از نزد مردی باز می‌گردیم که دین ندارد، شراب می‌آشامد و طنبور می‌زند. کنیزان و زنان خواننده نزدش آواز می‌خوانند. سگ‌بازی می‌کند... و ما شما را گواه می‌گیریم که او را از خلافت خلع کرده‌ایم».^(۶)

جز طبری^(۷) و نویری، دیگر مورخین هم، چون مسعودی^(۸) و ذهبی^(۹) هر یک با

۱- طبری، تاریخ، ۳/۳۵۹، ابن عبدالبر، عقدالفرید، ۳/۳۷۲.

۲- نه‌ایة‌الارب، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، ۷/۲۱۶.

۳- پدرش حنظله بن ابی‌عامر در جنگ احد به شهادت رسید و شب پیش آن، مادرش جمیله دختر عبدا... بن ابی به عبدا... باردار شده بود. عبدا... که فرماندهی انصار را در واقعه حرّه داشت همراه هشت فرزندش به شهادت رسیدند. ر.ک، ابن حجر عسقلانی، تهذیب‌التهذیب ۵/۱۹۳.

۴- جز ذکر نامی از وی در منابع، اطلاع جامعی به دست نیامد.

۵- مادرش اسماء دختر ابوبکر و کنیه‌اش ابوعثمان بود که در ۷۳ هـ با عبدا... برادرش کشته شد. ر.ک، ابن قتیبه، المعارف صص ۲۲۱، ۲۲۳.

۶- نه‌ایة‌الارب، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، ۷/۲۱۶.

۷- تاریخ، ۳/۳۵۲.

۸- مروج‌الذهب، ۳/۷۸.

۹- العبر فی خبر من غیر، ۱/۱۵۰.

اندکی اختلاف ظلم و فساد و ایمان ضعیف یزید، کشته شدن امام حسین (ع) و خاندانش در کربلا، سیرت فرعون یزید و سرانجام خلع وی از خلافت را انگیزه اصلی این واقعه ذکر کرده‌اند. یعقوبی^(۱) گرچه اشاره صریحی به انگیزه قیام نکرده است، اما ممانعت مردم مدینه از حمل گندم و خرما بدست آمده از املاک خالصه دولتی را علت قیام مردم بر ضد امویان و والی شهر دانسته است. اگر چنین هم بوده باشد ممانعت مردم تنها می‌تواند بهانه‌ای برای ابراز مخالفت سیاسی مردم تلقی شود و نه انگیزه اصلی آن.

بنابر آنچه گذشت چنین می‌نماید که حرکت مردم مدینه در نخستین مرحله پیدایی یعنی انعقاد نطفه واقعه گرچه متأثر از زمینه و فضای فکری - سیاسی بود که قیام امام حسین (ع) پدید آورده بود، اما هرگز در تداوم آن نبود و اهداف فکری - سیاسی آن و به تعبیر دقیق‌تر جریان شیعی‌گری را دنبال نمی‌کرد، بلکه واکنشی بود در برابر اعمال ناپسند و مطاعن و معایب یزید. و این بدان معناست که شور و احساسات پاک دینی مردمی که یادگار و یادآور عصر پیامبر (ص) بودند این موج پرخروش را پدید آورد. اما همین موج و حرکت در دومین مرحله یعنی دوره عملی، کم‌کم اصالت و استقلال خود را از دست داد و در راستای قیام عبدا... بن زبیر قرار گرفت و امتداد یافت.

با نگاهی کنجکاوانه به منابع دست اول تاریخ اسلام می‌توان صحت و درستی این نظر را اثبات کرد و به نتایج روشن‌تری در بررسی انگیزه‌های واقعه دست یافت. دو تن از مورخین پیشگام، یعنی ابن قتیبه^(۲) و دینوری^(۳) اخراج امویان از مدینه را با قیام ابن زبیر در مکه مرتبط دانسته‌اند. مسعودی^(۴) نیز به صراحت اخراج امویان که حدود هزار تن بودند و حاکم نوجوان اموی شهر، عثمان بن محمد بن ابی سفیان را با اذن و اجازه عبدا... بن زبیر می‌داند. ابن اعثم کوفی^(۵) در گزارشی دقیق‌تر از انگیزه قیام مردم مدینه در مرحله دوم آورده است که «چون خبر قیام و دعوت عبدا... بن زبیر و بیعت مردم مکه و طائف و دیگر مناطق حجاز با وی به مدینه رسید بر والی شهر عمرو بن سعید بن عاص^(۶) شوریدند و او را با دیگر امویان از شهر بیرون راندند و با عبدا... بن زبیر بیعت کردند. چون این اخبار به ابن زبیر رسید عبدا... بن حنظله از بزرگان انصار را بر مدینه

۱- تاریخ، ۲/۲۵۰.

۲- المعارف، ۳۱۵.

۳- اخبار الطوال، ۲۶۴.

۴- مروج الذهب، ۳/۷۸.

۵- الفتوح، ۳/۱۷۸-۱۷۹.

۶- عامل شهر عثمان بن محمد بن ابی سفیان بودند عمرو بن سعید.

گماشت و بدین سان کسی از بنی امیه در مکه و مدینه باقی نماند». این هم سویی با قیام ابن زبیر که چهار تن از مورخین نامور تاریخ اسلام بدان تصریح کرده‌اند در حقیقت ناتوانی و ضعف فکری - سیاسی مردم مدینه را نشان می‌دهد^(۱) و روشن می‌سازد تا چه اندازه بدون تبیین اهداف و مقاصد حرکت خود، تحت تأثیر قیام ابن زبیر قرار گرفتند. گرچه شاید بتوان گفت حرکت مردم مدینه به لحاظ فقدان رهبری نیرومند و مقتدر و نیز عدم پشتوانه قوی فکری - سیاسی ناگزیر از اتکاء به قیام ابن زبیر بود؛ زیرا وی از شخصیت‌های برجسته و مورد توجه آن عصر و از سوابق سیاسی و پایگاه اجتماعی لازم برای ادعای خلافت برخوردار بود. به هر حال از این پس بود که حرکت مردم مدینه اصالت و استقلال اولیه خود را از دست داد و هرچه پیشتر می‌رفت شرایط و ضرورت‌های سیاسی سرنوشت آن را هرچه بیشتر با قیام ابن زبیر پیوند می‌داد.

دو نکته مهم دیگر، دلیل تأیید این نظر است. یکی آنکه در ترکیب ناهمگون سپاه مدینه متشکل از مهاجر و انصار وابستگی و تمایل قوی به ابن زبیر وجود داشت. زیرا از سویی ارتباط نسبی و تعلق سیاسی گروه قریش و مهاجر به فرماندهی عبدا... بن مطیع عدوی^(۲) به عبدا... بن زبیر بسیار روشن و آشکار بود و بعید به نظر می‌رسد آنان حاضر به قبول فرماندهی و رهبری عبدا... بن حنظله یعنی مردی از انصار بوده باشند و از دیگر سو نزدیکان و هواداران ابن زبیر در واقعه حرّه نقش مؤثر و کارآمدی داشتند. مردانی چون منذر بن زبیر که از آغاز با مردم مدینه همراه بود و پس از شکست آنان به مکه گریخت و به برادرش عبدا... پیوست و در سال ۶۵ هجری به امارت مدینه گماشته شد.^(۳) فرمانده قریش مدینه، عبدا... بن مطیع نیز پس از شکست مردم مدینه رو به سوی مکه نهاد و به عبدا... بن زبیر پیوست و با او بیعت کرد و در سال ۶۵ هجری به امارت کوفه منصوب شد.^(۴) پیداست حضور این افراد در واقعه حرّه تا چه اندازه می‌توانست به هم سویی آن

۱- مروان بن حکم که خود از عناصر اصلی این واقعه بود ضعف فکری - سیاسی سپاه مدینه را چنین به مسلم بن عقبه گزارش کرده است: جمع آنان بسیار بیش از سپاه توست اما بیشتر آنان جز گروهی اندک را عزم و اندیشه استوار نیست. ابن قتیبه، الامامة والسياسة جزء ۱/ ۱۷۹.

۲- از خاندان بنی عدی و رهط عمر به شمار می‌رفت. زمان پیامبر (ص) زاده شد و مقارن با قیام حرّه از شخصیت‌های برجسته قریش در مدینه محسوب می‌شد. در سال ۷۳ هجری با عبدا... بن زبیر در مکه کشته شد. رک طبقات الکبریٰ ۱۴۴/۵ به بعد، ابن قتیبه، المعارف، ۳۹۵.

۳- ابن سعد، طبقات الکبریٰ، ۱۴۷/۵.

۴- همو، ۱۴۷/۵.

با قیام ابن زبیر بینجامد. به نوشته ابن اثیر^(۱) مردم مدینه در پاسخ مسلم بن عقبه که آنان را به اطاعت و تسلیم فرامی خواند گفتند: ای دشمن خدا اگر می خواهی پس از صلح با ما سوی عبدا... بن زبیر بروید ما از شما دست بر نمی داریم تا وارد خانه خدا شوید و مردمش را خوار و خفیف کنید و دست به اعمال خلاف دین زنید و حرمت آنجا را پایمال کنید».

نکته دوم در هم سویی مردم مدینه با قیام ابن زبیر به موقعیت جغرافیایی مدینه باز می گردد. این شهر با قرار گرفتن میان دمشق و مکه حکم پلی را داشت که سرنوشت دو جناح سیاسی اموی در دمشق و زبیری در مکه را رقم می زد. اهمیت آن برای ابن زبیر آن بود که مهمترین سپر بازدارنده در برابر حمله شامیان به مکه به شمار می رفت. شامیان نیز خود را ناگزیر از پشت سرگذاشتن مدینه می دیدند خواه با صلح یا جنگ. این اهمیت به طور قطع و یقین نه از چشم ابن زبیر پوشیده بود و نه از چشم حاکم اموی دمشق. زیرا وقتی یزید سپاه خود به فرماندهی مسلم بن عقبه را سوی مدینه و در حقیقت سوی مکه فرستاد به مسلم دستور داد نخست مردم مدینه را تا سه روز مهلت بده و آنان را به اطاعت و تسلیم فراخوان. اگر اجابت نکردند با آنان پیکار کن^(۲) و این می رساند که هدف اصلی سپاه شام فرونشاندن قیام ابن زبیر در مکه بوده است و نه جنگ با مردم مدینه.^(۳) اما با مخالفت مردم این شهر و واقع شدن آن بر سر راه مکه لازم بود تا نخست این مخالفت سرکوب شود.

بر اساس تمام آنچه گذشت می توان گفت اهداف و مقاصد و ظاهر و باطن حرکت مردم مدینه برخلاف قیام امام حسین(ع) و قیام ابن زبیر چندان روشن نبود و ماهیت فکری - سیاسی مستقلی نداشت. آنان گرچه از قیام امام حسین(ع) الهام گرفتند اما در نهایت راه به سوی ابن زبیر بردند. در چنین شرایطی شخصیتهایی چون امام سجاد(ع) در برخورد با این واقعه موضع کناره گیری و بی طرفی سیاسی در پیش گرفتند و خود را با حرکتی ناخواسته که آغاز و فرجامش نامشخص بود، همراه نساختند. این موضع گیری همان سیاستی بود که علی بن ابیطالب فرمود: کن فی الفتنة کاین اللیون لا

۱- ابن اثیر، کامل، ۴۵۷/۳.

۲- فرمان یزید مبنی بر دادن سه روز مهلت به مردم مدینه و نیز مصونیت امام سجاد(ع) از تعرض سپاه شام نتیجه تلاش سیاسی عبدا... بن جعفر بن ابیطالب بود که در آن زمان در دمشق سکونت داشت. رک ابن قتیبه، الامامة والسیاسة جزء ۱/۱۷۷؛ ابن سعد، طبقات الکبری، ۴۵/۵.

۳- پیش از انتخاب مسلم بن عقبه به فرماندهی سپاه شام، یزید از عبیدا... بن زیاد خواست تا قیام ابن زبیر را سرکوب کند و این پیش از حرکت مردم مدینه بود. رک طبری، تاریخ، ۳۵۳/۳.

ظَهْرُ فَيْزِ كَبَّ وَا لْضَرْعُ فَيُحْلَبُ. (۱) به گاه فتنه چون این لبون (۲) باش که نه پشتی دارد تا بر آن سوار شوند و نه پستانی تا دوشیده شود.

۱- نهج البلاغه، حکمت، ش ۱

۲- بچه شتر که دو سالش تمام شده و مادرش بچه‌ای را که پس از آن زاییده شیر می‌دهد.

فهرست منابع :

- ١- ابن اثير، الكامل فى التاريخ، به كوشش ابوالغداء عبدا... قاضى، بيروت ١٤٠٧ ق / ١٩٨٧ م
- ٢- ابن اعثم، احمد، الفتوح، بيروت، ١٤٠٦ ق / ١٩٨٦ م
- ٣- ابن سعد، محمد، طبقات الكبرى، بيروت ١٤٠٥ ق / ١٩٨٥ م
- ٤- ابن عبد ربّه، عقداالفريد، بيروت، ١٤٠٨ ق / ١٩٨٨ م
- ٥- ابن قتيبه، عبدا... بن مسلم، الامامة و السياسة، به كوشش طه محمدالزىنى، بيروت دارالمعرفه للطباعة و النشر
- ٦- همو، المعارف، قاهره، دارالمعارف، چاپ چهارم
- ٧- دينورى، ابوحنيفه، اخبارالطوال، به كوشش عبدالمنعم عامر، قاهره، ١٩٦٠ م
- ٨- ذهبى، محمدبن احمد، العبر فى خبر من غير، به كوشش ابوهاجر محمدالسعيد، بيروت دارالكتب العلميه
- ٩- سمهودى، على بن احمد، وفاءالوفاء، به كوشش محمد محى الدين عبدالحميد، بيروت ١٤٠٤ ق / ١٩٨٤ م
- ١٠- سيد رضى، نهج البلاغه فىض الاسلام
- ١١- طبرى، محمد بن جرير، تاريخ، بيروت ١٤٠٨ ق / ١٩٨٨ م
- ١٢- عسقلانى، احمد بن على، الاصابه، بيروت، دارالكتب العلميه
- ١٣- همو، تهذيب التهذيب، حيدرآباد، ١٣٢٥ ق، چاپ اول
- ١٤- مسعودى، حسين بن على، مروج الذهب، به كوشش محمد محى الدين عبدالحميد بيروت، دارالمعرفه
- ١٥- نويرى، شهاب الدين احمد، نهايه الارب، ترجمه دكتور محمود مهدوى دامغانى تهران ١٣٦٨ ش
- ١٦- ياقوت حموى، معجم البلدان
- ١٧- يعقوبى، احمد، تاريخ، بيروت، دار صادر